

ПРОФЕСІЙНА МАРГІНАЛЬНІСТЬ ЯК УТРАТА ПРОФЕСІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглянуто дослідження російських соціологів і психологів, присвячені вивченню понять «професійна ідентичність» та «професійна маргінальність». Розглянуто найперспективніші розвідки співробітників провідних наукових центрів Російської Федерації, які досягли в цій галузі значних успіхів. Виявлено, що основною тенденцією сучасних наукових досліджень є чіткий взаємозв'язок між професійною ідентичністю та професійною маргінальністю, які є антагоністами. Професійна маргінальність визначається як утрата професійної ідентичності. Маргінальність не завжди незворотна й не обов'язково означає наявність психологічних розладів, однак вірогідність маргіналізації людей зі схильним до цього типом особистості вища, тому в процесі профорієнтації слід діагностувати потенційних маргіналів для мінімізації наслідків їхньої роботи у сфері, до якої вони ментально не належать.

Ключові слова: професійна ідентичність, професійна маргінальність, маргіналізація, становлення, профорієнтація.

The article deals with the study of Russian sociologists and psychologists dedicated to learning the concepts of «professional identity» and «professional marginality». Considered the most promising exploration staff leading scientific centers of Russia, who achieved in this area considerable success. We found that the main trend of modern scientific research is a clear relationship between professional identity and professional marginality that are antagonists. Russian colleague's professional marginality as a loss of identity. Marginality is not always irreversible and does not necessarily indicate the presence of psychological disorders, but the probability of exclusion of people from vulnerable to this type of personality is higher because the process of career counseling should diagnose potential outsiders to minimize the effects of their work in the area to which they are not mentally.

Keywords: professional identity, professional marginality, marginalization, development, career guidance.

Політичні та соціально-економічні перетворення останніх десятиліть внесли значні корективи в життя переважної більшості громадян колишнього Радянського Союзу. Кардинальні зміни соціального статусу, рівня добробуту, професійного становища зумовили появу значних за своїми обсягами прошарків людей, які не змогли адаптуватися до нових умов й опинилися поза змінами та активним життям. Це стосується й багатьох представників молодших поколінь, котрі дуже часто не можуть знайти свого місця в сучасних реаліях, адже ніхто не гарантує їм не тільки робочого місця й гідної зарплати, а навіть можливості вступу до вишу чи й професійного навчального закладу.

Актуальність дослідження полягає в тому, що процес отримання освіти й освоєння фаху передбачає формування в індивіда першопочатків професійної ідентичності. Тим часом реалії вносять свої корективи, і майбутні випускники вишів чи професійно-технічних училищ ще під час навчання усвідомлюють той факт, що працювати за фахом після одержання диплома вони не будуть. Таким

чином професійна ідентичність студента зазнає болючих ударів іще на шляху свого формування. Випускники вишів та ПТУ за таких умов виходять у життя не молодими фахівцями – членами певного професійного угруповання, а непотрібними суспільству, відтак – маргінальними особистостями, які не мають змоги застосувати на практиці отриманих знань і вмінь та розвинути їх до найвищого продуктивного рівня.

Такі проблеми не є виключно особливістю української соціально-економічної ситуації. Подібні труднощі зустрічаються і в країнах Західного світу, і в сусідній Російській Федерації. І західні, і російські науковці активно досліджують проблеми маргіналізації населення – як з погляду соціології, так і з позицій психології. Однак російська соціально-економічна дійсність ближча до української, тому нас наразі більше цікавлять здобутки саме російських дослідників, хоча в процесі ми й порівнюватимемо їх із напрацюваннями американських та європейських учених, як і з результатами роботи вітчизняних науковців, таких як О.Бутиліна [2], В.Карпо [14], Л.Кемалова [15], Л.Нагорна [20]. Утім, необхідно зазначити й те, що вивчення поняття «маргінальність» із позицій філософії та історії філософії в Росії, як стверджує Р.Степаненко, значно поширеніше, ніж аналогічні за тематикою соціологічні дослідження, а психологічні – узагалі поступаються за своєю чисельністю та обсягами [26].

Мета роботи – вивчивши здобутки російських колег у галузі дослідження професійної маргінальності (ПМ), установити взаємозв'язки між ПМ і професійною ідентичністю (ПІ). При цьому слід зауважити, що слабкість зв'язків між науковими центрами України і Росії, мізерні накладі наукової літератури і, як наслідок, – недоступність багатьох джерел за темою певним чином вплинуть на глибину нашого дослідження. Водночас вважаємо, що залучений до нашої роботи масив літератури дасть нам змогу достатньо об'єктивно проаналізувати сучасні тенденції вивчення маргінальності в Російській Федерації.

Застосування поняття «маргінальність» у різних галузях наукового знання робить його не лише універсальним, а одночасно й складним для визначення, оскільки представники різних дисциплін і навіть наукових напрямів та шкіл надають йому свого трактування. А це не сприяє єдиному розумінню значення цього терміна. Нечіткі визначення поняття заважають, окрім того, і встановленню критеріїв цього явища. Оскільки ж термін вживається досить часто, набуває поширення й уже вийшов за межі суто наукових розробок, активно застосовується в публіцистиці й журналістиці, очевидно, що є потреба щонайчіткішого визначення термінів, понять та їхніх значень стосовно концепту «маргінальне». Тож спершу коротко звернемось до історії виникнення, функціонування й розвитку поняття «маргінальність» у науці.

У соціології цей термін почав застосовувати ще у 20-х роках минулого століття американець Роберт Парк. Уперше він ужив його в праці «Human migration and the marginal man» 1928 р. у контексті вивчення суспільних процесів серед іммігрантів у США [32, с.339]. Дослідження Р.Парка дали змогу сформулювати уявлення про такий собі «прикордонний», «межовий» тип людини, поширений на стиках багатьох культурно-расових взаємодій серед мігрантів в американських мегаполісах. Р.Парк уживав цей термін для позначення особис-

тості, що перебуває на кордоні культур/середовищ, що конфліктують між собою, а сам індивід не може адаптуватися до певної складної ситуації. Внутрішнє самовідчуття маргінальної особистості – моральна дихотомія й конфлікт: колишній статус, спосіб життя, звички вже відкинуто, а нових ще не набуто [18, с.9]. Цей стан відрізняється від лімінального стану, коли індивід перебуває на межі переходу від одного соціального статусу до іншого, коли лімінальність є більше ритуальним, обрядовим чинником, ніж психологічною проблемою. Скоріше маргінальність у Р.Парка – це (за Е.Еріксоном [9]) період кризи ідентичності, неспроможність тут і зараз ідентифікувати себе з певною соціальною структурою. Водночас Р.Парк прагнув досліджувати маргінальність радше як суспільне явище, свідомо нівелюючи особистісні аспекти.

Здобутки Р.Парка розвинув у своїй монографії «Маргінальна людина» (1937) інший американський соціолог Еверет Стоунквіст. Він описав маргінального суб'єкта як такого, що перебуває на межі двох культур, і при цьому не належить цілком до жодної з них. За Е.Стоунквістом, маргіналами можуть бути особи, що перебувають у мішаних шлюбах [32, с.339].

Теорії Р.Парка й Е.Стоунквіста надалі вдосконалювалися багатьма науковцями, поширювалися на інші сфери вивчення, хоч здобутки цих двох основоположників дослідження маргінальності постійно зазнавали критики, як-от з боку Арнольда Гріна чи Мілтона Голдберга [32, с.339]. В американській соціології з'являлися нові школи, що вивчали маргінальність, розроблялися нові підходи й методи. Деякі дослідницькі центри й досі головну увагу приділяють конфлікту культур під час переходу з однієї соціальної спільноти до іншої як джерелу формування маргінальної особистості (так звана «культурна маргінальність») – за Р.Парком та Е.Стоунквістом. Але вже, скажімо, Волтер Вордвел 1952 р. серйозно зацікавився проблемами маргінальності представників «нетрадиційних» медичних фахів – результати він виклав у статті «A Marginal Professional Role: The Chiropractor» [32]. В.Вордвел довів, що представники маргінальних щодо провідної течії професійних груп є так само маргінальними особистостями, як і «культурні маргінали».

Ідентичних висновків доходить і Майрон Лефковіц у статті 1964 р. «The Public Health Professional: A Marginal Man», де він дослідив маргінальне становище працівників громадської системи охорони здоров'я [31].

Інші дослідники, як-от Роберт Мертон або Алан Керкгоф і Томас Маккормік зазначали, що маргінальність набувається, якщо індивід попередньо готується до членства в певній соціальній спільноті, що його не приймає. Відзначається необхідність розмежування маргінальності як становища в соціумі/спільноті/структурі та маргінальності як комплексу психологічних рис особистості, яка перебуває на згаданій маргінальній позиції [30]. Дослідники щодалі більше наполягали, що немає неодмінного зв'язку між маргінальним статусом й особистісними розладами.

З відомих причин дослідження маргінальності в радянській науці саме перебувало у маргінальному становищі й почало набирати обертів лише в останні роки існування Радянського Союзу через занадто вже помітне посилення кризових процесів у суспільстві. Чи не найпершим зверненням радян-

ських суспільствознавців до проблеми маргінальності в контексті соціально-психологічних досліджень стала видана 1987 р. колективна монографія «На изломах социальной структуры», де авторський колектив спробував адекватно відреагувати на карколомні, якщо не сказати – катастрофічні (з погляду радянського обивателя) – зміни в навколишній дійсності [21].

Що ж до маргіналізації цілих прошарків населення Радянського Союзу, то одним із перших 1989 р. звернув на неї увагу відомий радянський і російський соціолог і політолог, виходець з України Юрій Левада, який, по-перше, відзначив перебування на той час чималої частини радянського суспільства в межовому стані між двох соціально-економічних систем, а по-друге – озвучив відсутність у радянського суспільствознавства необхідного інструментарію та методології для вивчення складного явища маргіналізації [17].

Невизначеність наукового інструментарію, а також «перехідний» стан російського суспільства відзначала 1994 р. у своїй дисертації І.Попова [23]. Вона вважала одним з індикаторів, або маркерів, які можуть бути використані під час вивчення концепту «маргінальне», соціально-професійні переміщення, що становить великий інтерес і для нашої статті. Наукова робота в межах дисертації відбувалася на декількох рівнях: суспільному (перебування всього російського суспільства в межовому, перехідному становищі від колишнього соціалістично-тоталітарного до майбутнього ліберально-демократичного устрою) й особистісному (конкретного індивіда). У підсумку встановлено, що для російського суспільства характерною є саме дворівнева маргіналізація (загально-суспільна й особистісна).

Л.Банникова у своїх працях, присвячених вивченню маргінальності в сучасному російському суспільстві, вказує, що трансформаційні процеси останніх десятиліть спричинили змішування психологічних, політичних, економічних, релігійних джерел маргіналізації. Диференціація суспільства, різке розширення багатьох груп створює складну конфігурацію соціуму, у тому числі і з великими можливостями позитивно спрямованої маргінальності в напрямі підвищення соціальних статусів. Але більшість населення сучасної Росії виявилось не здатне адаптуватися до нових умов і втратило колишні статуси, відчувши на собі негативну маргіналізацію [1].

Детально проаналізовано багатогранні аспекти поняття «маргінальність» у колективній монографії «Маргинальность в современной России» [18]. Авторський колектив розглянув взаємозв'язки маргінальності та кризи ідентичності, маргінальності як загрози стабільності, маргінальності та соціальної мобільності, як і питання професійної маргіналізації. Однак, незважаючи на ґрунтовність і позірну всеохопність, указана монографія все-таки має певні вади. На жаль, як на заявлену тему, не проаналізовано окремо і в достатньому обсязі національної, мовної, релігійної маргінальності, мало уваги приділено маргінальним молодіжним рухам і так званім «неформальним» організаціям, та й питання ПМ розкрито досить вузько. Але варто зазначити, що теоретичні засади, як й історію дослідження, викладено достатньо широко.

На тому, що сучасна російська молодь й особливо студентство не бачать наразі у вищій освіті й отриманні фаху шляху до набуття вищого, порівняно з

наявним, соціального статусу, наголошує Є.Зарубін у своїй дисертаційній роботі «Маргинализация российского студенчества: структурный аспект». Автор на підставі емпіричних даних стверджує, що студенти в більшості своїй негативно оцінюють життєві перспективи на цьому етапі розвитку їхньої країни, тож щонайменше кожен третій студент вишу «внутрішньо» або «зовнішньо» маргінальний [11]. Структурна маргіналізація російських студентів відбувається через усвідомлення нерівності можливостей, відсутності шансів досягти успіху за допомогою власних знань і працездатності, від чого виникає соціальна регресія, виключеність із суспільного життя [11, с.3].

На нерівномірність здатності російського суспільства до адаптації в нових соціально-економічних умовах вказує у своїй праці І.Пржиленська. Слідом за Л.Беляєвою автор відзначає, що значна частина громадян Росії «завмерли» в стані соціального шоку й не спромоглися не тільки адаптуватися, але й знайти хоча б якусь більш-менш прийнятну модель раціональної поведінки в модерній реальності [24, с.162]. І з'ясовується дещо несподіване: уже у кінці 1990-х рр. російські дослідники обґрунтовано стверджували про тотальну маргінальність усіх прошарків російського суспільства [24, с.162].

Усезагальна маргінальність, як вихідна точка побудови нового суспільства, стала відмінною ознакою саме російської модернізації. Однією з передумов цього була радянська гіперболізація ролі класу робітників і фактична декларація всіх інших соціальних груп, які втратили будь-яке суттєве значення, хоча в інших суспільствах вони його мали – цілком конкретне й важливе. Новітня ж модернізація викликала нову хвилю маргіналізації, не останнє місце в ній посідала й маргіналізація професійна. Оскільки подолання анархії та вихід зі стану маргінальності можливі тільки в результаті набуття спільних цінностей, то російське суспільство наразі ще не є готове до подальшого інституціонального руху [24, с.164].

Під тиском економічної доцільності те, що раніше регулювалося за допомогою адміністративних, владних, емоційних сигналів, тепер виявилось регульоване монетарними кодами. Гроші перетворилися на один із найважливіших показників соціальної компетентності. Певна річ, вони не стали єдиною метою, але вважаються наразі певним універсальним засобом оцінювання, пов'язаним із більшістю соціально значимих цінностей [24, с. 166].

Взаємопов'язаність ПМ та ПІ продемонструвала у своїх працях О.Єрмолаєва. Вона відзначає, що ментально не пов'язані зі своїм фахом особистості – індивіди, що не набули стійкої професійної ідентичності – фактично є професійними маргіналами, оскільки стосунки їхні з професією побудовані за «периферійним принципом»: як професія для таких осіб перебуває на периферії усвідомлення й вартісної орієнтації, так і вони для свого фаху залишаються неповноцінними особами, бо ж робота, що її вони виконують, за такого ставлення перестає відповідати соціальним очікуванням і погіршує ставлення суспільства до представників професійного угруповання та професії загалом [10, с.34]. Авторка наголошує, що коли йдеться про ПІ, то фактично аксіома, згідно з якою втрата ідентичності – це трагедія, набуває нового звучання. Утрата ПІ і перебування в становищі професійного маргінала – шанс для маргінальної особис-

тості на саморозвиток і подальше зростання, тоді як збереження неадекватної до нових соціальних умов професійної ідентичності, навпаки, – значно більша особистісна трагедія, ніж утрата такої ідентичності [10, с.34]. О.Єрмолаєва висловлює дуже важливу для нашого дослідження позицію: ПМ – це відсутність (ненабуття) або втрата професійної ідентичності. Діагностика маргінальних для певної професійної групи індивідів – важлива як з огляду економії засобів, що потенційно витрачатимуться на навчання незацікавленої в конкретній фаховій освіті особистості, так і з погляду зменшення кількості «чинних» професійних маргіналів [10, с.35].

Проблеми маргіналізації в середовищі молодих науковців висвітлено в дослідженні О.Осипової. Наголошується, що серед молодих викладачів й аспірантів, які ще не здобули наукового ступеня, спостерігається незатребуваність їхнього наукового потенціалу, відсутність можливості закріпитися у вишій та перспектив кар'єрного зростання, що негативно впливає на ідентифікацію молоді з науковою спільнотою та невизначену її соціальну належність. Наслідком цього хиткого суспільного становища молодих науковців є маргіналізація їхнього соціального статусу та розмивання соціальної структури цього прошарку. Маргінальне становище може бути як каталізатором реалізації потенціалу наукової молоді, так і причиною подальшого зниження соціального статусу, зазначає авторка [22].

Визнання професійної маргінальності як втрати професійної ідентичності міститься і в статті Н.Кручиніної, де сказано, що вивчення ПМ наразі є одним із дослідницьких трендів, адже в умовах сучасної Росії, коли затребуваність представників тієї чи іншої професії визначає ринок, відбувається масова переідентифікація фахівців у багатьох галузях. Результатом переідентифікації може бути як формування нової ідентичності, так й остаточна «професійна маргіналізація, яка по суті є втратою професійної ідентичності» [16, с.137].

Подібних позицій дотримується й Л.Дементій. За словами автора, втрата ПІ породжує ПМ, що характеризується почуттям відчуження від професійної ролі, яку виконує індивід. Зазначено, що ПМ – завжди негативний феномен, який також і небезпечний для суспільства через зниження якості та ефективності професійної діяльності, орієнтацію професійного маргінала не на соціальну значимість професії, а на досягнення особистих інтересів, які часто можуть бути діаметрально протилежні соціальним очікуванням [8, с.49].

Найбільш докладними дослідженнями конкретно професійної маргінальності нам видаються роботи О.Волкової, що побачили світ у продовж останнього десятиліття. Авторка наголошує, що в Росії саме ПМ виявляється головною формою та провідним чинником соціальної маргінальності – через переважну роль професії та працевлаштованості у формуванні економічного добробуту та соціального статусу індивіда, зазначаючи при цьому (услід за Л.Путиловою), що жодна цивілізована країна світу не стикалася з маргіналізацією, яка зачіпала б усі суспільні групи [6].

Важливе значення для вивчення проблеми професійної маргінальності має самоідентифікація. Звичайна ситуація: індивід є представником однієї професії (реально працює за цим фахом), але ідентифікує себе зовсім з іншою

групою, орієнтуючись у своїй поведінці саме на неї. У таких випадках ПМ виявляється або в плані самосвідомості, або в плані поведінки (індивід діє під впливом мотивів, які виходять за межі професійних функцій та етики), або й поєднання обох факторів [6].

Розглянувши здобутки російських науковців у справі вивчення маргінальності загалом і професійної маргінальності зокрема, маємо змогу виявити основні тенденції сучасних наукових досліджень за темою. Так, бачимо чіткий взаємозв'язок між ПІ та ПМ – ці два поняття є антагоністами, наші російські колеги визначають професійну маргінальність як утрату професійної ідентичності.

Важливо усвідомлювати, що професійна маргінальність не завжди незворотна й не обов'язково означає наявність психологічних розладів у маргінала. Але вірогідність професійної маргіналізації людей зі схильним до цього типом особистості вища, тому в процесі професійної орієнтації та навчання слід щонайпильнішої уваги приділяти діагностиці потенційних професійних маргіналів для мінімізації наслідків негативних результатів їхньої роботи в професійній сфері, до якої вони ментально не належать.

1. Банникова Л. М. Маргинальность как социально-патологическая форма адаптации населения к меняющимся условиям жизни (к постановке проблемы) [Электронный ресурс] / Л. М. Банникова. – Режим доступа : http://elib.altstu.ru/elib/books/Files/ra2000_2/pages/19/pap_19.html.
2. Бутиліна О. В. Професійна маргінальність студентів / О. В. Бутиліна // Вісник Львівського університету. – 2012. – Вип. 6. – С. 81–87.
3. Вайсман С. Е. Представление о «Я-концепции» в различных психологических теориях / С. Е. Вайсман // Вестник интегративной психологии. – 2013. – Вып. 11. – С. 68–71.
4. Волкова О. А. Проблемы профессиональной идентичности и маргинальности индивидов и социальных групп [Электронный ресурс] / О. А. Волкова. – Режим доступа : <http://mncipi.narod.ru/1002.htm>.
5. Волкова О. А. Профессиональная маргинализация в условиях глобального экономического кризиса / О. А. Волкова // Этап: экономическая теория, анализ, практика. – 2010. – № 3. – С. 86–94.
6. Волкова О. А. Профессиональная маргинальность в контексте проблем современного российского общества [Электронный ресурс] / О. А. Волкова // Открытая библиотека публикаций по социальным наукам. – Режим доступа : http://www.socprob.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=49:2012-01-19-15-04-43&catid=34:-q-q-2008-1.
7. Волкова О. А. Социологическая модель социальной работы в сфере профессиональной идентификации в современном российском обществе : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра социол. наук / О. А. Волкова. – С. Пб, 2007. – 41 с.
8. Дементий Л. И. Проблемы профессиональной идентичности и маргинальности в ситуации сознательной смены профессии (на примере получения второго высшего психологического образования) / Л. И. Дементий // Известия Алтайского государственного университета. – 2009. – Вып. 2 (62). – С. 48–53.
9. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых ; пер. с англ. – 2-е изд. – М., 2006. – 352 с.
10. Ермолаева Е. П. Принцип превентивной оценки профессиональной идентичности специалистов в процессе обучения и переподготовки / Е. П. Ермолаева // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – 2010. – № 1. – С. 33–36.
11. Зарубин Е. Н. Маргинализация российского студенчества: структурный аспект : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. социол. наук / Е. Н. Зарубин. – Новочеркасск, 2004. – 28 с.

12. Иванова Н. Л. Профессиональная идентичность в социально-психологических исследованиях / Н. Л. Иванова // Вопросы психологии. – 2008. – № 1. – С. 89–100.
13. Иванова Н. Л. Структура социальной идентичности личности: проблема анализа / Н. Л. Иванова // Психологический журнал. – 2004. – Т. 25, № 1. – С. 52–60.
14. Карпо В. Логіко-семантичний вимір поняття «маргінальність» / В. Карпо // Науковий вісник Ужгородського університету. – 2009. – Вип. 11. – С. 38–42. – (Серія: Політологія, соціологія, філософія).
15. Кемалова Л. І. Маргінальність в умовах трансформаційних процесів сучасного суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук / Л. І. Кемалова. – Сімферополь, 2006. – 18 с.
16. Кручинина Н. Ю. Особенности формирования профессиональной идентичности студентов-психологов в процессе обучения / Н. Ю. Кручинина // Перспективы науки и образования. – 2013. – № 2. – С. 135–138.
17. Левада Ю. Динамика социального перелома: возможности анализа / Ю. А. Левада // Статьи по социологии. – М., 1993. – С. 159–176.
18. Маргинальность в современной России / Е. С. Балабанова, М. Г. Бурлуцкая, А. Н. Демин [и др.]. – М., 2000.
19. Мороденко Е. В. Интегративная методология концептуального исследования социальной адаптации личности / Е. В. Мороденко // Вестник интегративной психологии. – 2013. – Вып. 11. – С. 216–217.
20. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. – К., 2011. – 272 с.
21. На изломах социальной структуры / руков. авт. кол. А. А. Галкин. – М., 1987. – 315 с.
22. Осипова О. Ю. Профессиональные компетенции, ценности и социальный статус молодых ученых региона / О. Ю. Осипова // Регионология. – 2011. – № 2. – С. 140–146.
23. Попова И. П. Маргинальность и особенности ее проявления в современном российском обществе : дисс. на соискание уч. степени канд. социол. наук / И. П. Попова. – М., 1994. – 214 с.
24. Пржиленская И. Б. Социологический анализ процессов маргинализации в условиях системного кризиса / И. Б. Пржиленская // Вестник Ставропольского государственного университета. – 2009. – № 60. – С. 161–166.
25. Сапожникова Р. Б. Анализ понятия «идентичность»: теоретические и методологические основания / Р. Б. Сапожникова // Вестник ТГПУ. – 2005. – Вып. 1 (45). – С. 13–17. – (Серия: Психология).
26. Степаненко Р. Ф. Дуализм философского и правового подходов в изучении маргинальности [Электронный ресурс] / Р. Ф. Степаненко. – Режим доступа : <http://isuvuz.ru/science/vestnik/2010/issue3/HistLow/Stepanenko.html>.
27. Шнейдер Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг / Л. Б. Шнейдер. – М. ; Воронеж, 2004. – 206 с.
28. Шнейдер Л. Б. Пособие по психологическому консультированию : учеб. пос. / Л. Б. Шнейдер. – М., 2003. – 272 с.
29. Яковлев Е. Г. Проблема эстетического взаимодействия: профессионал, маргинал, аутсайдер [Электронный ресурс] / Е. Г. Яковлев // Клиническая и медицинская психология: исследования, обучение, практика. – Режим доступа : <http://www.medpsy.ru/inye/inye022.php>.
30. Kerckhoff A. C. Marginal status and marginal personality / Kerckhoff A. C., McCormick T. C. // Social forces. – 1955. – Vol. 34, № 1. – P. 48–55.
31. Lefcowitz M. J. The Public Health Professional : A Marginal Man / Lefcowitz M. J. // American Journal of Public Health and the Nation's Health. – 1964. – Vol. 54, № 7. – P. 1125–1128.
32. Wardwell W. I. A Marginal Professional Role : The Chiropractor / Wardwell W. I. // Social Forces. – 1952. – Vol. 30, №3. – P. 339–348.